



Roda Tajon





Si **Roda Tajon** ay katuwang na propesor sa Faculty of Information and Communication Studies (FICS), Unibersidad ng Pilipinas Open University. Nagtuturo siya ng mga kurso sa teoryang multimedia, araling kasarian, kulturang popular, at komunikasyon sa 'di-gradwado at gradwadong antas. Noong 2023, napili ang kaniyang mga sanaysay bilang pinakamahusay na sanaysay sa Gawad SWF at Gawad Monico Atienza.

Panindim

I

NAKAHIMPIL ANG MGA BARIL sa dingding habang ang mga sundalo ay may kani-kaniyang puwesto. May nagduduyan, may nakaupo’t nakabukaka sa sahig, may nakatayo at nagse-cellphone, at may mga nakasibilyan, naka-shorts nakapamewang, at may hawak na digi-cam. Nagulantang ’ata sila nang may apat na tao na bumungad sa gate ng puneraryang ang pangalan ay hango sa isang bulaklak na madalas ialay kay Birheng Maria.

“Asinokayo?” tanong ng isang sundalo, matatas siyang mag-Ilokano, palagay ko’y magkukuwarenta na siya pero hindi na mahalaga ’yon, basta ang mukha niya, mas bata lang ng ilang paligo kay Jovito Palparan. Demonyong nagkatawang tao.

“Ay sir, naggapukami ti human rights organization...” magalang na sagot ko. Pumulas ang mga sundalo’t nagsisisugod papunta sa amin. *Keywords: human rights.*

Kilala ko ang kausap ko. Si Sgt. Mokong, tagapagsalita ng Civil Military Operations (CMO) ng isang batalyon ng militar na nakaestasyon sa Ilocos Sur. Kilala rin niya ako. Sa ilang okasyon, nagkita na kami ngunit hindi ko kailanman tinatanggap ang pakikipagkamay niya.

“Ay sika gayam, gayyemko!” Tinawag niya akong kaibigan, *gayyem*, akala mo’y *close* kami. Saka siya nagsimulang magtanong. Paano raw namin nalaman? Bakit kami pa ang nauna sa halip na pamilya? Kilala raw ba namin sila?

“Adda ngata man plano dagiti kakaduadan,” ano namang plano ‘yan at sinong kasama ang tinutukoy ni Sgt. Mokong?

Umaambon na noong hapong iyon, at habang papaulan na, ni hindi man lang kami inalok na pumasok ng mga damuho. Siguro’y nasa trenta nang sundalo ang nagkumpulan sa harap namin. Parang may picket tuloy sa harap ng punerarya. May dalawa o tatlong may hawak na digi-cam na lantarang kinukunan ang dramatikong pagdating namin, samantalang sa gilid-gilid, may dalawa pang nakasibilyan na kumukuha. Ayos, apat laban sa trenta!

Hinanapan kami ng papeles bilang patunay na lehitimo kaming kinatawan ng pamilya. Wala akong dala ni anoman. Sagot ko naman, saang batas nanggaling ‘yang kailangan naming magpaalam at magpakita sa inyo ng pruwera na human rights group kami?

Natanga sila, siguro nag-iisip kung anong batas nga ‘yan. Sagot ng isang kasama ko, “patay naman na sila, wala naman na sigurong mangyayari dito.” Lalo pang napakamot ng ulo si Sgt. Mokong.

“Saka bakit n’yo kami kinukuhanan ng picture? ‘yan, ‘yan ang bawal sa batas!” dagdag ko pa kahit unti-unting nanghihina na ang tuhod ko. Wala pa naman talagang data privacy at wala pang konsepto ng pagba-viral noon, pero hindi ba’t paglabag pa rin ang pagkuha ng litrato nang walang paalam?

“Naninigurado lang kami na pinadala kayo ng mga kamag-anak!” sagot ni Sgt. Mokong.

Aanhin ba namin ang mga patay? Mahaba-habang usapan pa at lumalakas na ang ulan.

“Maawa naman kayo sa amin, umuulan na tapos di n’yo man lang kami papapasukin?”

“Oo sige,” anila. Magkaibigan naman daw kami at para di raw namin isipin na masasama sila at mga pasista sila. Baka raw mag-rally kami.

Hindi nga lang kami makapasok sa mismong lugar kung nasaan ang mga patay. Nasa bungad lang kami ng silid kung saan may sapat lang na silong. Maluwag ang looban ng punerarya, nakasalansan ang mga kabaong kaya hindi matukoy kung alin doon ang tatlong hinahanap namin. Nagtaka kami, ayaw pa rin kaming papasukin ng taong nagsasabing kaibigan namin sila.

Tinanong namin, naka-kabaong man lang ba sila. Sabi ni Mokong, oo raw. Ano raw bang tingin namin sa kanila, walang awa sa mga patay. Sagot ko, e

'di baka naman p'wede naming makita na. Matiyak lang na maayos sila at kahit paano'y may dignidad.

Sumagot si Sgt. Mokong (siya lang naman ang nagsasalita sa kanila): hindi raw kami puwedeng pumasok kasi hindi naman daw kami kamag-anak. Kesyo kailangan daw naming magpakita ng papel, at kailangan daw 'yung mga kamag-anak ay magpakita rin ng patunay na anak o kapatid, o may kaugnayan sila sa mga namatay.

Nayamot na si manang L, tuya niya sa Ilokano: “Kung gusto n’yo, inyo na ’yang mga bangkay, hanggang mabulok sa inyo! Isaksak niyo sa бага n’yo!”

II

Tagaktak ang pawis ko kahit katatapos pa lang ng ulan. Galing ako sa Vigan at papunta na sa Santa Lucia para sa ikalawang araw ng pag-aayos namin para maiuwi ang mga labi. Dalawang oras ang biyahe. Mainit ang alimuom kaya nang tumigil ang mini-bus sa Candon bus stop, nanunuot ito sa kaibuturan ng aking balat. Humahangos ang dibdib ko kahit nakapirme ako sa kinakalawang na upuan at butas nang upholstery ng kakarag-karag na bus. Kung gaano kabilis magpatakbo, gano'n naman katagal umalis kapag naghihintay ng pasahero. Sumilip ako sa cellphone ko at saka bumuntong-hininga. *Walang nagtext.*

Kanina lang, hindi magkamayaw ang cellphone ko sa katutunog. Eskandalosa ang ringtone ko at tuwing may tumatawag – kaopisina, mga nanay, kapatid, tatay, masa sa baryo, at kung sino-sino pa – para tanongin kung kumusta “sila” at kung puwede nang bumisita. Bumubulwak ang dugo sa loob ko, parang ako ang nabaril at nagtamo ng tatlo, apat, o limang bala.

At ngayon, sandaling katahimikan. Ang tanging maingay ay ang pagsasalimbayan ng busina, nagtitinda ng mani, nagtitinda ng tubig, nagtitinda ng kalamay, nagpapahayag ng salita ng Diyos, at ang utak kong kanina pa 'di mapakali sa maraming tanong. *Saang kamay ng Diyos ako maghahahanap ng sasakyan, tatlong sasakyan, para maiuwi ang mga bangkay? Saan kukuha ng gagastusing panlamay at panlibing? Saan hahagilap ng ibibigay na abuloy sa pamilya? Saan ako kukuha ng sariling pamasahang para puntahan ang tatlong lamay na gaganapin sa Bangui, sa Abra, at sa Caloocan?* Isang daang tanong ang tinatanong ko sa isip, pero wala akong maisagot. Natanga ako saka napatingin sa simbahan. Matagal na akong 'di nagdarasal. *Cliché* pero sa

panahon ng krisis, hindi ba't ang nilalapitan ay Diyos. *Diyos ko!*

Pagbaba ko sa palengke ng Santa Lucia, sinalubong ako nina manang L, manang A, at mang V at saka kami muling nagpunta sa punerarya.

Sa pangalang araw, wala si Mokong at mukhang tatamad-tamad ang mga sundalo. Sa wakas! Para kaming mga dagang mabilis na sumugod dahil walang bantay. Nakausap namin ang may-ari ng punerarya na isa ring politiko at malugod niya kaming niyaya sa opisina niya. Aniya, wala namang kaso sa kaniya ang tumulong sa namatayan, kaya lang, hanggang doon na lang talaga ang maitutulong niya at hindi na niya mahahanapan pa sila ng sasakyan pauwi sa kanilang mga bayan. Sabay sabi sa akin na kausapin ko raw si “manong” baka sakaling magawan ng paraan na matulungan ng kapitolyo. Wala pa si Sgt. Mokong noon at marahil, mas gugustuhin na nga lang ng mga sundalong nakabantay na humilata sa mga duyan nila at mag-text kaysa bantayan pa kami. Aanhin nga naman nila ang mga patay na? Hindi na nila kami pinansin nang dire-diretso kaming pumasok sa punerarya.

Pagkatapos, ipinakita niya sa amin kung nasaan ang tatlo: nakasilid na sa kabaong. Binuksan niya ang mga kalahating bahagi: si Ka Maria, Ka Rex, at Ka Jose. Kakilala ko si Ka Maria dahil dati namin siyang tinulungan sa gawa-gawang kaso sa kaniya. Dati siyang bilanggong politikal, dati rin siyang manggagawang simbahan.

Iyong dalawa ay hindi ko kilala. Hindi ko matukoy kung sino sa kanila si Ka Rex at Ka Jose. Malalaman ko sa kanilang pamilya na si Ka Rex ay magsasakang taga-Abra; samantalang si Ka Jose, isang kabataang nasa lampas dalawampu at taga-Maynila. Di-umano, nagkaengkuwentro sa burol ng Santa Lucia at silang tatlo ang napatay, isang tanghali ng Hulyo. Sa clearing operation, mga sundalo ang nagdala ng mga bangkay nila sa isang punerarya sabay anunsiyo sa radyo na may nangyaring engkuwentro at ibinabalandra ang tagumpay ng Oplan Bantay Laya.

Itinawag ng aming kakilala sa baryo ang nangyari sa HR hotline – isang teleponong 24 oras na nakabukas at palaging nakaantabay sa anomang ulat ng paglabag ng karapatang pantao. Ang unang rumehistro sa akin, ang legal na pangalan ni Ka Maria na binanggit sa radyo. Tapos nagsimula nang mag-ring ang hotline at isa-isa ko nang nakausap ang mga kapamilya nila.

Pagkalipas ng maraming taon, matatanto kong nagkaroon ako ng matinding takot sa pagtanggap ng tawag, pero kaalinsabay nito ang pagkatakot ko

ring ma-lowbat o maiwan ang cellphone sa bahay o mawalan ng cellphone, maski isang araw.

Nagsindi kami ng mga kandila sa tabi ng mga kabaong. Sa paraang 'yon man lang ay makapagbigay-galang kami at makapag-alay ng kaunting panalangin.

Ilang minuto pa at dumating na si Sgt. Mokong.

Binati niya kami at nagsimula na naman siyang maglitanya tungkol sa mga “front” na organisasyon. Una niyang kinausap si manang L na bumara sa kaniya kahapon, kaya lang, nakahanap ng dahilan si manang L para layasan siya, “mag-si-CR muna ako, sir!”

Sunod ay si mang V, na nilitanyahan niya ng tungkol sa organisasyon ng mga magsasaka, na ginagamit lang daw ng CPP-NPA ang mga isyu tulad ng pagtaas ng presyo ng tabako para magrekrut ng NPA. Hindi na lamang niya pinansin ang mokong.

Kating-kati siguro ang tumbong ni Mokong kaya tayo siya nang tayo at lapit nang lapit sa akin kahit na hindi ko siya pinapansin. Masyado naman kasing papansin, buti man lang sana kung guwapo, e 'di binigyan ko pa ng chance na kausapin; kaso mukha siyang kalyo sa paa – 'yung bitak-bitak na kalyo at may nanunuot nang putik!

Nang sa wakas ay nagpasya na kaming umuwi, lumapit muli si Mokong at tinanong ako habang naghihintay ng masasakyan. Bakit daw ba mga tulad nina Ka Maria lang ang tinutulungan namin e may human rights din naman daw ang mga sundalo. Sila pa raw ang nabibiktima at pinapatay ng mga NPA. Sino ba naman kasing nagsabing wala silang human rights?

“E 'di magpila po kayo ng kaso sa CHR,” sarkastiko na ako, kung kailan naman kami uuwi, saka naman siya mag-eeksena. “Saka baka iniisip n'yo sir, kusa lang kaming sumugod dito. Tinawagan kami ng mga pamilya para magpatulong sa amin.”

Siguro may umilaw na bumbilya sa natuyo na niyang utak at tinanong niya ako: puwede rin daw bang magpatulong sa amin ang mga sundalong napatay ng mga NPA? Puwede raw bang makuha ang number ko?

Sagot ko, “Okay lang sir, basta sila mismo 'yung lalapit at pupunta sa opisina namin!”

Nagitla siya at napaisip nang ilang segundo. “Paano sila pupunta sa inyo, e patay na sila?”

“Intayon!” yaya ni manang A. Bago pa niya ako ulit kausapin ay pumara na kami ng mini-bus papunta sa kabilang munisipyo. Hindi ko siya nilingon.

III

“Mangankayo pay, ‘ne, adda nabati a tambo-tambong ken patupat dita,” alok ni padi sa amin. Sinuklian ko sila ng ngiti ni manang, ang asawa niya.

Nakituloy muna kami sa isang simbahan at doon nagpalipas ng pagod. Sa mga ganitong panahon, ang una naming naisip ay magpahinga. Nakakaubos ng lakas ang makita at makasalamuha ang isang platoon na sundalo, idagdag pa ang mga ubod ng atribidang tagapagsalita nilang si Mokong.

Kuwento ni padi, narinig daw nila sa radyo na may “human rights, human rights” daw nag-aasikaso sa pag-uwi ng mga napatay sa engkuwentro. Special mention daw ang pangalan ko ng isang Sgt. Mokong mula sa isang organisasyon ng human rights sa Ilocos sabay sabing “front” daw kami ng NPA o New Peoples’ Army. Pareho kaming natawa sa “front” na ‘yan. Sabi ni padi, wala na talaga silang ibang maisip. Sagot ko naman, linggo-linggo na nilang ginagawa ‘yan kasi nga may programa sila sa radyo.

Isang beses, nagkakilala kami ni Sgt. Mokong sa isang porum sa kapitolyo ng Ilocos Sur. Ang linyahan niya sa akin, mag-ingat daw ako sa human rights na ‘yan dahil ginagamit lang daw ako ng grupong ito – kesyo sayang daw ang pinag-aralan ko, kesyo may kumukontrol daw sa mga organisasyon namin (kung anoman o sinoman ‘yang sinasabi nilang kumukontrol, hindi ko alam). Magalang ko siyang sinagot na ginagawa ko lang ang trabaho ko at tinutulungan lang namin ang mga pamilya at komunidad na apektado ng mga operasyon nila. Tapang-tapangan ako sa pagsagot sa kanya kahit sa totoo lang, basang-basa na ang kili-kili ko kahit pa aircon ang conference hall sa kapitolyo. Makailang-beses na akong binati ni Sgt. Mokong sa programa niyang Timek ti Soldado, tinawag pa akong kaibigan, sabay paalalang mag-ingat daw sa amin ang mga komunidad baka raw ‘yang human rights-human rights na ‘yan ay prente lang para mag-rekrut ng mga “sasampa.” *Saan?*

Tanong ni padi sa amin, kailan darating ang pamilya. Kinabukasan, ‘ka ko. Wala pang tiyak na oras pero sigurado naman na ang pagdating nila dahil nakahanap na raw ng sasakyan ang pamilya nina Ka Maria at Ka Rex. Samantalang

ang tatay at kapatid naman ni Ka Jose, magkokomyut lang.

Pareho-parehong walang kakayahan ang pamilya ng tatlong pulang mandirigma. Marahil, mas malapit ang ugnayan ng mga tao sa probinsiya kaya kahit walang sapat na rekurso, magtutulungan sila at mahahanapan ng paraan ang mga bagay na tila imposible, katulad ng sasakyan. Iba ang kaso ni Ka Jose. Nakatira sila sa komunidad ng maralitang lungsod sa Caloocan at nang nakausap ko ang tatay niya sa cellphone, nakikiusap siyang kahit man lang sana ang sasakyan pabalik ng Maynila ang mahanap namin. Ultimo pamasahé, iniutang pa nila para lang masundo ang labi ng anak na hindi nila nakita ng ilang taon.

Kung tutuusin, hindi na ako bago sa gawaing ito, subalit sa tuwing nangyayari ang ganito, paulit-ulit akong nangangapa at naghahanap sa mga bagay at pakiramdam na imposible katulad ng ginhawa at kapatanagan. Sa pagsagot pa lang ng mga tanong ng pamilya, wari’y humuhugot ako ng mga salita sa hangin.

“No apay gamin a di pay la a nagawid idi nakaruar iti pagbaludan...” Kung bakit nga ba raw umalis pa siya at hindi pumirmi noong nakalaya siya mula sa bilangguan. Sa tawagan namin ng nanay ni Ka Maria, naririnig ko ang paghikbi niya. Madalas, natutulala ako at walang masabi.

Bumuhos ulit ang ulan sa dapithapon. Ang sabi nina padi at manang, sa kanila na kami matulog kaysa umuwi pa. Mas ligtas daw kung doon na muna raw kami mananatili. Siguro’y gawa ng matinding pagkahapo sa maghaponing pakikipagbuno, nakatulog ako nang mahimbing.

IV

Tinatapik-tapik ko lang ang balikat ng nanay ni Ka Maria habang niyayakap niya ang kabaong kung saan nakahimlay ang kanyang anak. Malakas ang dung-aw niya. Ipinagsigawan niya ang lahat ng sama ng loob sa naging pasya ni Ka Maria, sa mga pangarap na iniwan niya nang makapagtapos sa seminaryo, at sa mga pagkakataong mamuhay nang tahimik at naglilingkod sa Diyos sa halip na lumahok sa digmang-bayan.

Natutuhan ko nang pigilin ang luha ko. Hindi na ako naiiyak sa mga ganitong tagpo. Namanhid na nga ba ako? Nawalan na ng pandama? Umaasta akong matatag sa mga panahong bumabaha ng luha at umaalingawngaw ang

pagluluksa. Gaya ng makapanindig-balahibong takot sa mga sundalo, naibulsa ko na ata ang idea ng lungkot at luksa.

Sa may pintuan, naroon ang ate ni Ka Maria, at iba pang mga kamag-anak at kinakausap ng mga sundalo. Isang barangay ata silang nagbiyahe mula sa malayong munisipyo sa Ilocos Norte lulan ng isang dump truck na ipinahiram ng local government unit (LGU). Nang kumalma ang nanay at pansamantalang naupo sa tabi ng kabaong, nilapitan ko ang ate at nagtanong kung ano ang plano nila sa biyahe. Inirapan muna ako ni ate saka mahinang sinabing bibiyahe na sila sa loob ng ilang oras kaya kailangan nang ayusin ang mga papel. Sakto rin namang dumating ang mga pamilya ng dalawa pa, nina Ka Rex at Ka Jose kaya isahang punta na lang sa munisipyo.

Tahimik lang kami sa buong oras na nagpapapirma sila ng mga death certificate at travel order. Nagtatantiyahan nga ba sila sa mga tinginan nila? Walang mga salita kundi nangingiming tinginan lang. Ang hindi matahimik, ang mga usiserang nagtatrabaho sa munisipyo at mga pulis.

“Paano n’yo nalaman? Sino ang nagsabi sa inyo?”

“Alam niyo ba na ganyan sila noon pa?”

“Paano sila napunta dito sa Santa Lucia?”

“Dapat kasi hindi niyo na pinayagan!”

Tatango-tango o iiling lang sila. Nang hindi na siguro makapagpigil ang tatay ni Ka Jose, siya na ang sumagot. “Hindi ko alam na ganyan pala ng trabaho niya. Tumatawag naman kasi siya paminsan-minsan saka bumibisita,” sagot niya, “mabait na bata ’yang anak ko. Mahirap kami pero hindi masamang tao ang anak ko.” Kalmado si tatay kahit maririnig sa tinig niya ang namumuung galit. Natanga ang mga usiserong empleyado. Sa gilid, may mga nakasibilyan na panakaw na kumukuha sa amin ng litrato gamit ang digi-cam.

Hapon na at sa wakas, handa nang umuwi ang dalawa – sina Ka Maria at Ka Rex. Dumating si padi at nag-alay siya ng panalangin para sa mga patay, saka sila isinilid sa kani-kanilang mga dump truck. Isa-isa na ring nagsisakay ang mga kamag-anak nila.

Nagtitinginan kami ng nanay ni Ka Maria. Dati-rati, nagpapang-abot kami sa bilangguan sa tuwing binibisita namin si Ka Maria. Mailap si nanay pero pakonti-konti, nagkukuwento kung paanong gusto niyang umuwi na ang anak at makasama. Aniya, matanda na siya’t ang inaasahan sana niyang makakasama

niya sa mumunti nilang tahanan ay si Ka Maria, nagsipag-asawa na kasi ang mga kapatid niya. Ngunit ngayon, isa nang malamig na bangkay at siya na magulang ang maglilibing sa anak.

Sa pamamaalam na 'yon, wala kaming mga salita para sa isa't isa. Isang sandali at malamig na yakap lang. Umandar ang mga trak at huling sumakay si nanay. Sabay-sabay na nagsi-click ang mga digi-cam na parang ikinasang mga barrel. Iyon na ang senyal upang umalis.

V

Lumalalim na ang gabi at naghihintay pa rin kami ng milagro para matiyak na wala nang maiiwan sa punerarya. Ngunit wala pa ring sasakyang maghahatid kay Ka Jose sa siyudad. Mungkahi ng isang kasama, magpalipas na muna kami ng gabi sa simbahan, kina padi.

Wala ring pera ang opisina namin para sagutin ang higit sampung libong gagastusin sa biyahe papuntang Maynila. Ni hindi nito kayang regular na magpasahod. Mayro'n kaming maliit na allowance mula sa pana-panahong pagkayod sa mga proyektong sosyo-ekonomiko saka sa pagso-solicit. Puro raw kami solicit. Kaya wala sa hinagap na masasagot namin ang pamasahod para ipahatid ang bangkay at kapamilyang sasama.

Tiyempong sasang-ayon na ako nang nakatanggap ako ng tawag mula kay manong. *May himala!* May nahanap na raw na drayber at sasakyan – ambulansiya. Kailangan na lang gasolinahan at pakainin ang drayber. Ilang minuto pa, tumawag muli si manong. Aniya, mayroon nang pondo – kunin na lamang ang mga donasyong nakalap nila sa opisina niya. Handa na siyang maiuwi.

Ngunit itong si Sgt. Mokong, tila sinaniban na naman 'ata ng masamang espiritu at naging mas “palakaibigan.” Imbes na maghanda na kaming umuwi dahil anomang minuto ay paparating na ang sasakyan, nilapitan niya si tatay at nakipagkuwentuhan. Hindi na namin napansin na na-korner na pala siya't kinuwentuhan, isa-isang kinukuhanan ng litrato ng mga sundalo.

At nang dumating na nga ang sasakyan, sinabihan ko na si tatay na kailangan na naming magbiyahe. Hindi pa rin natinag si Sgt. Mokong, lumapit pa rin, at daldal pa nang daldal, akala mo kapitbahay na tsismoso. Tatango-tango naman si tatay. Nang pagsabihan ko si Mokong na gabi na, se-segue, humanap na

lang daw ako ng ibang trabaho, 'yung hindi delikado. Ginagamit lang daw ako at baka mapariwara pa raw ang buhay ko sa kaka-human rights. Ige-guest na lang daw niya ako sa talk show niyang Timek ti Soldado saka magkuwentuhan daw kami, tutulungan daw niya akong “magbagong-buhay.” Magbagong-buhay? Ano ba ako, kriminal? At ang pinakanakakadiri sa lahat, gusto raw niya akong maging ka-close at gawin pang ninong ng anak niya! Pwe! Sinagot ko siya, “sir, gabi na po, babiyahe na kami.”

Dahil lampas alas-10 na ng gabi, wala nang pari o pastor na pupunta na liblib na punerarya para manguna sa panalangin. Hindi ako nagdarasal. Nakalimutan ko na 'atang may Diyos dahil kung may Diyos, bakit niya hinayaang manatili kami sa pusod ng kasamaan. Bakit para kaming mga kriminal at puganteng kailangang bantay-sarado at dumaan sa butas ng karayom para lang maiuwi ang mga patay na't walang laban? Na ang hiling lang ay maiuwi sa kani-kanilang pamilya at mabigyan ng disenteng burol at libing kahit pa itinuturing silang kaaway ng estado?

Tatlong araw na kaming nakikipagsapalaran, tatlong araw na ring naghahanap ng sasakyan, gasolina, drayber, at naglalakad ng papel. Sapat nang paghihirap 'yon para maiuwi ang mga napatay sa digmang bayan.

Nang gabing yaon, may kung anong puwersa na nagtulak sa akin na magdasal. Ako na, 'ka ko! Nag-antanda kami, nagdasal ng ama namin, aba ginoong Maria, at lualhati. Sinisilaban ang mga paa ko, ang katawan ko, parang nilalamon ako ng lupa habang nagdarasal. Akala ko'y nasa dagat-dagatang apoy na kami, sabay-sabay na flash lang pala 'yon ng mga digi-cam! Pambihira, pati pagdarasal, hindi man lang pinalampas!

VI

Makailang-ulit pang nangyari ang mga ganitong tagpo. Paulit-ulit na pakikipag-agawan sa mga pulis at sundalo sa mga katawang hindi naman kanila, kahit pa ginawa nilang mga tropeo.

'Yung isa, kapatid ng isang malapit na kaibigan. Si B. Bata pa si B, halos 23 pa lang nang napatay siya sa engkuwentro sa Nueva Era taong 2009. Kuwento ng mga taga-baryo, nag-aalmusal daw sila nang mangyari ang labanan. Tatlo ulit silang napaslang. Dalawang taga-Abra, at si B, taga-La Union.

Hindi gano'n kahirap ang naging proseso ng pagkuha sa mga bangkay pero ang nagpatagal ay ang paghahanap na naman ng mga rekurso para maiuwi sila. Malayo ang Nueva Era, halos dalawang oras mula sa sentro. Gano'n pa rin ang kalagayan namin, butas ang bulsa at naghahanap pa rin ng mga tutulong para mabigyan nang maayos na burol at libing ang mga taong gano'n-gano'n na lang kung paslangin.

Ang pinakamahirap, marahil ay ang sabihin ang balita sa taong malapit sa akin. Paano nga ba sasabihin ang isang masamang balita? Walang tamang paraan. Walang tamang mga salita. Panghawakan ang sariling composure, kahit basag ang boses at nanginginig habang hawak ang cellphone. “Wala na si B...”

Dalawang araw din bago nakauwi sa kani-kanilang pamilya sina B at mga kasama niya. Ang dahilan, mabagal ang proseso ng paglalakad ng papel. Walang doktor na pipirma. Walang pulis na magbibigay sa amin ng travel order. Wala si ganito, wala si ganyan.

Pag-uwi sa opisina, dali-daling nagplano ang mga kabataan para magparangal. Ang totoo'y madali namang magparangal. Magdidisenyo ka lang ng programa, kausapin ang mga magsasalita at kakanta, at 'yon na, bubuhos ang luha. Pagkatapos, ililibing na't palaging nakalista ang pangalan sa mga paparangalan tuwing may pagtitipon. Madali lang. Gano'n lang. Para bang nagsimba ka lang, inilista ang mga pangalan ng taong ipagdarasal, at nagsindi ng kandila. Subalit paano kapag dumating ang panahong hindi na sila maalala ng mga susunod na henerasyon?

Nasanay na nga akong maging emcee noon, ang pangit ano? Doon pa talaga ako nahasa. Ganito ang mga linyahan

“Narito tayo, mga kasama, sa parangal ni _____. Nagpupugay tayo sa kaniyang kabayanihan at kabutihang inialay sa bayan. Palagi nating maaalala at ng masa si _____ sa buhay niyang laan para sa tunay na kalayaan ng bayan.”

Bumabaha na ng luha at hagulhol ang buong lugar, bukod sa akin. Sa parangal nga ni B, kahit anong antig ng puso ko, walang pumatak na luha. Ang nasa loob ko ay naiipon na galit at pait sa kabataang ninakawan ng buhay – sayang at hanggang doon na lang ang buhay niya. Ni hindi na siya tumanda't naranasan ang marami pang alok ng buhay.

VII

Mabigat pa sa bundok. Hindi biro ang magpasya ng gano'ng buhay kaya napakasakit sa pamilya nila na 'yon na ang kanilang muli at huling pagtatagpo: malamig na bangkay na, kung minsa'y hindi na bubuksan ang kabaong dahil sa kalunos-lunos na inabot nila (ratratin ba naman ng bala ang buong katawan at mukha), iuuwi at oobligahin ang sariling pamilya na bigyan ng disenteng libing ang yumaong nagpasyang iwan sila sa kabila ng pagtangis at galit at pagmamakaawa na huwag na silang umalis. Buong puso silang nag-alay ng buhay hanggang sa huling hininga. Hanggang sa sila'y bumagsak sa lupang kanilang ipinaglalaban.

Mabigat pa sa bundok, ganyan kung ituring ang kanilang kamatayan. Bawat baril na nabitiwan, pack na naiwan, at mga pangarap ng isang bayang malaya, naglalaho sa tuwing may engkuwentro. Hindi naman talaga sila masasamang tao, *at least*, sa palagay ko. Sino naman ang hangal na magbubuwis ng kanilang buhay, iiwan ang pamilya't mga pansariling pangarap at buhay, para sa isang hangarin na tila dugo sa lupang kay daling burahin ng ulan o ng tubig mula sa irigasyon?

Lampas isang dekada na nang magpasya akong lumipat at magbago ng gawain. At sa panahon 'yon, pira-pirasong panaginip ang bawat alaala ng pagsusundo, paghahatid, pakikipaggiitan sa mga sundalo't pulis, at pagpaparangal. Kumusta na kaya sila? Sino na kaya ang pumalit sa akin sa gano'ng gawain.

Marami pa akong nababalitaang katulad ng nangyari kina B, Ka Maria, at iba pa. Hindi ko kilala pero sa pareho o karatig na mga lugar. Nakararamdam ako ng lungkot at pagkabalisa paminsan-minsan ngunit walang luha. Tinanggap ko na nga ba ang realidad ng digmaan, lalo na ng matagalang digmang bayan?

Sa araw ng mga puso, ilang araw bago mag-lockdown, nagpadala ng mensahe ang isang kaibigan: “Nabalitaan mo na ba?”

“Ang ano?” Sagot ko naman.

“Yung ano...yung balita sa Facebook.”

“Ano nga 'yon?!” Naiirita kong sagot sa kaibigan.

“Si F...” saka niya ipinadala ang link ng isang website ng lokal na estasyon ng radyo sa Ilocos Sur. Doon ko nga nakumpirma ko ang balita. Hindi na dapat ako magugulat sa nangyari. Ang sabi nga ni F habang binibiro ko siyang huwag siyang tatanga-tanga sa dilim at baka madulas siya sa bangin, bahagi ng digmaan ang kamatayan. Subalit, gayon nga ba kaaga ang pagkasawi sa digmaan?

Si F sapul ng dalawa pa niyang kasama ay napatay daw sa “engkuwentro.” Sa website, sa social media, naroon ang nakahandusay nilang mga katawan, duguan, gimbal ang mukha, walang blur o takip. Ayon sa balita, tatlo lang sila na nakipagsagupaan sa mismong bahay ng masa. Ang nakapagtataka, sabi ng may-ari ng bahay sa ulat, wala silang narinig na palitan ng putok. Ni wala silang naramdaman na nangyari. Paano sila napatay? Bakit parang tokhang ang pattern ng pagkamatay nila?

Napabalikwas ako sa inuupan ko. Nasa opisina ako nang tanghaling iyon, opisinang mayroon nang pasahod at malayo-layo na sa dati kong gawain.

Binabasa ko ang balita nang paulit-ulit, hinahanap ang mas malalim na detalye ng mga pangyayari. Malapit na kaibigan ko si F. Naging katrabaho ng ilang taon bago siya magpasya para sa sarili niya na tanganan ang sa palagay niyang pinakamataas na porma ng pakikibaka. Mabuti siyang kaibigan, isa siya sa mga nagpaalala sa akin sa kabuluhan ng pagiging aktibista sa kabila ng napakaraming hamong dala ng landas na ito sa buhay at seguridad. Si F na makailang-beses ding sumama sa mga pamilya ng mga napaslang na pulang mandirigma at katuwang na nagbigay-suporta, mabawasan man lang ang hapdi ng pagluluksa.

Kung noon, kakaripas ako, magsisimula nang magtawag ng mga tao, magpaplano, at magpapatawag ng pulong. Mabilis pa sa alas-kuwatrong maglilista ng mga kailangan para mabilis na maibiyahe ang mga napaslang. Subalit sa panahong yaon, nakadikit ako sa upuan, hindi makatayo, walang mga salita, walang magawa.

Tinanong ako ng kaibigan at katrabaho ko kung ano ang nangyayari.

Sa unang pagkakataon sa loob ng maraming taon, sumabog ang luha sa mga mata ko.